

مطالعه تطبیقی تفاوت ادراک عدالت در فضاهاى جغرافیایی

متفاوت در محلات برخوردار و غیر برخوردار شهر تهران

نمونه مطالعاتی: محله الهیه و شهرک ولی عصر

محمد صالح شکوهی بیدهندي^۱

استادیار دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

محمد عباسپور کالمرزی^۲

دریافت: ۲۸ دی ۱۳۹۷
پذیرش: ۹ شهریور ۱۳۹۸
(صفحه ۱۰۵-۹۳)

کلیدواژگان: عدالت، فضا، ارزیابی، ادراک، ذهنی، تهران.

چکیده

شهر تهران، پایتخت ایران، از دهه‌های گذشته دچار نوعی نابرابری در نظام توزیع خدمات و جدایی‌گزینی اقشار و طبقات مختلف اقتصادی شده است. بر این اساس ساکنان شمال تهران عمدتاً پردرآمد هستند و دسترسی بیشتری به بسیاری از خدمات و تجهیزات شهری دارند. این در حالی است که ساکنان جنوب تهران عمدتاً درآمد کمتری دارند و از نظر دسترسی به خدمات نیز محروم‌تر محسوب می‌شوند. این نابرابری و نظام دوقطبی در قیمت زمین‌های شمال و جنوب تهران نیز قابل‌مقایسه است. با این حال به نظر نمی‌رسد که تفاوت شاخص‌های عینی نظیر خدمات، فضای سبز، و درآمد بیشتر منجر به تفاوت در شاخص‌های ذهنی شده باشد. به بیان دیگر فرضیه این مقاله این است که «ساکنان محلات برخوردار شهر تهران از نظر ذهنی بیشتر از ساکنان محلات کمتر برخوردار احساس عدالت نمی‌کنند». بنابراین مطالعه حاضر بیشتر متوجه سنجش ادراک ذهنی شهروندان تهرانی از عدالت است. به منظور اثبات این فرضیه، در این مقاله در ابتدا، با استناد به مبانی نظری و پیمایش‌های انجام‌شده،

مفهوم و معیارهای مورد ادراک شهروندان تهرانی از عدالت تبیین می‌شود و سپس پاسخ این پرسش پیگیری می‌شود: از نظر شهروندان ساکن در مناطق مختلف تهران شاخص‌های عدالت در شهر تهران به ترتیب چیستند؟ به بیان دیگر، هدف این تحقیق، تبیین دیدگاه شهروندان ساکن در شهر تهران در خصوص وضعیت شاخص‌های عدالت است.

بر اساس مطالعات، شهروندان تهرانی عدالت را از طریق چهار معیار کاهش فاصله فقیر و غنی، کمک دولت به فقرا، اجرای قانون، و نبود فساد می‌سنجند. بر این مبنای، در مقاله حاضر، با استناد به پیمایش‌های انجام‌شده، این معیارها در دو محله الهیه و شهرک ولی عصر بررسی می‌شود. بررسی نشان می‌دهد که این دو محله از نظر برخورداری از خدمات شهری، قیمت زمین، و شاخص‌های عینی تفاوت محسوس و معناداری دارند. محله الهیه وضعیت به مراتب مطلوب‌تری از شهرک ولی عصر دارد. با این حال، از نظر ادراک عدالت، تفاوت معناداری میان دو منطقه نیست؛ به بیان دیگر حتی در محله‌ای، با امکانات فیزیکی زیاد، احساس عدالت بیشتر از مناطق کمتر برخوردار نیست، همچنین شهروندان ساکن شهر تهران (در هر دو محله مورد بررسی) از وضعیت همه معیارهای این پیمایش ناراضی هستند. بیشترین میزان نارضایتی از معیار فاصله فقیر و غنی در شهر تهران است. سطح

۱. نویسنده مسئول
shokouhi@iust.ac.ir
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد
برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دانشگاه علم
و صنعت ایران
mohammadabbaspour7@
gmail.com

پرسش‌های تحقیق

۱. از نظر شهروندان ساکن در مناطق مختلف تهران شاخص‌های عدالت در شهر تهران به ترتیب چیستند؟
۲. آیا تفاوت معناداری میان ادراک عدالت از نظر شهروندان تهرانی ساکن در محلات برخوردار با ساکنان محلات غیربرخوردار وجود دارد؟

رضایت از هر یک از معیارها در دو محله یادشده عموماً بین نسبتاً مخالف و کاملاً مخالف است. درنهایت نتیجه‌گیری می‌شود که برای ارتقای احساس عدالت در میان شهروندان راهکارهای کالبدی صرف و اتکا به افزایش خدمات شهری نتوانسته پاسخ‌گو باشد.

مقدمه

شهر تهران کلان‌شهر بزرگی است که، به نسبت اندازه‌اش، با مشکلات زیادی نیز مواجه شده است. یکی از این مشکلات که در مطالعات مختلف بدان اشاره شده، موضوع بی‌عدالتی و جدایی شمال و جنوب شهر است.^۳ در برنامه‌های توسعه شهری تهران نیز در مقاطع مختلف برای حل این مشکل پیشنهادهایی داده‌اند. اندیشمندان در مطالعات مختلف با بررسی شاخص‌های توسعه شهری در مناطق مختلف تهران، مدعی شده‌اند که شکل توسعه شهر تهران، به‌ویژه در حدود هفتاد سال گذشته، به‌شدت تحت تأثیر دوگانه شمال- جنوب بوده است. در برنامه‌های توسعه شهری نیز گاه با طرح دوگانه‌های دیگری، همچون «درون محدوده- بیرون محدوده»، بر تفاوت‌های میان مناطق مختلف کلان‌شهر تهران افزوده شده است و گاه نیز با طرح راهبردهایی همچون «تعادل‌بخشی به الگوی استقرار سکونت و فعالیت»، «جلوگیری از گسیختگی و دوگانگی فضایی»، «تأمین عدالت اجتماعی- فضایی» تلاش کرده‌اند راه حلی برای کاهش بی‌عدالتی‌ها عرضه کنند.^۴ با این حال، اینکه شاخص‌های ارزیابی عدالت در وضعیت کنونی شهر تهران به چه شکل است نیاز به مطالعه دارد. این شاخص‌ها می‌توانند در دو بعد عینی و ذهنی مطرح شوند. در مقاله حاضر بر بعد ذهنی عدالت تمرکز و به این موضوع پرداخته شده است که آیا تفاوت معناداری میان ادراک عدالت از نظر شهروندان تهرانی ساکن در محلات برخوردار با ساکنان محلات غیربرخوردار وجود دارد؟

۱. مفهوم عدالت

مفهوم عدالت از مفاهیم پیچیده حوزه فلسفه و علوم انسانی است. این مفهوم در مکاتب مختلف اجتماعی، سیاسی، و فلسفی تعابیر متفاوتی یافته است که گاه حتی در تضاد با یکدیگر هستند.^۵ معیارها و شاخص‌های مختلفی نیز برای سنجش عدالت، بنا به هر تعریفی که از آن می‌شود، وجود دارد. به طور مثال، کارل مارکس بر معیارهایی چون شناخت نیازهای واقعی و

۳. برنارد هورکاد، تهران البرز، ص ۱۰.
 ۴. نک: نهاد تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران، طرح راهبردی- ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع تهران).
 ۵. منوچهر طبیبیان و محمدصالح شکوهی و پارسا ارباب، سنجش عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوب بخت، طرح پژوهشی، ص ۱۱۲.

فینشتاین، استاد برنامه‌ریزی و طراحی شهری دانشگاه هاروارد، در کتابی تحت عنوان شهر عادلانه^{۱۷} به تلاش برای تعریف مفهوم عدالت فضایی پرداختند. به طور مثال، سوچا می‌نویسد: «نابرابری‌های توزیعی یکی از پایه‌ای‌ترین و واضح‌ترین بیان‌های نابرابری فضایی است» و در ادامه به نیازهای حیات شهری، آموزش، حمل‌ونقل عمومی، پلیس و جلوگیری از جرم تا نیازهای شخصی‌تر نظیر غذا، مسکن، و اشتغال اشاره می‌کند و با بهره‌گیری از تعریف لوفور از فضا، به تبیین عدالت فضایی می‌پردازد.^{۱۸} با وجود این چند مطالعه، به نظر می‌رسد که هنوز راه زیادی برای دستیابی به تعریفی همگان‌پذیر برای عدالت فضایی (اگر اساساً چنین تعریفی محتمل باشد) باقی مانده است.

۲. ادراک عدالت

درک هر جامعه از مفهوم عدالت متناسب با مبانی ایدئولوژیک و اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی جامعه می‌تواند متفاوت باشد. تاکنون مطالعات مختلفی روی ادراک شهروندان جوامع مختلف در خصوص عدالت انجام شده است. به طور مثال، تحقیقات رین‌واتر در سال ۱۹۷۴ در آمریکا نشان داد که درک عمومی آمریکایی‌ها از درآمدهای مشروع مشابه رتبه‌بندی منزلتی است. در پیمایش ارزش‌های استرالیایی در سال ۱۹۸۳ و نیز پیمایش ملی علوم اجتماعی استرالیا در سال ۱۹۸۴ به درک مردم استرالیا از عدالت توزیعی و ارتباط میان درآمد واقعی، درآمد ذهنی، و درآمد مشروع پرداخته شده است. در تحقیقات مارشال و سویفت در سال ۱۹۹۳ به این سؤال پرداخته شده که آیا جامعه انگلستان حقیقتاً جامعه شایسته‌سالاری است؟ در فرانسه مطالعات مختلفی نظیر بررسی‌های لیکو و سیگله در سال ۱۹۹۳ و پژوهش‌های بگ و بستونی در سال ۲۰۰۳ به تفاوت دو مفهوم عادلانه و ناعادلانه از دید شهروندان پرداخته‌اند.^{۱۹} در هندوستان تحقیقات نشان می‌دهد که تعریف عدالت از نظر شهروندان هندی در سه مرحله از «عدالت به معنای نابرابری کاستی»، به «عدالت به

اساسی افراد و تأمین نیازها صحنه می‌گذارد.^۶ جان راولز، فیلسوف معاصر امریکایی، سه معیار آزادی، تفاوت، و فرصت برابر را برای یک توزیع عادلانه پیشنهاد می‌کند.^۷ تیموئی و مک‌ایچرن معیارهای رفع تبعیض، حق تعیین سرنوشت، مشارکت، تعادل در کاربری زمین و بهره‌برداری از منابع، جبران خسارات، جلوگیری از آلودگی، جلوگیری از عملکرد تخریبی شرکت‌های چندملیتی و یا اشغال نظامی، جلوگیری از مصرف بی‌رویه، حفظ حقوق اقلیت‌ها و بومیان، و آموزش به نسل آینده را برای عدالت برمی‌شمارند.^۸ کوپمن نیز سه معیار مساوات، شایستگی، و نیاز را مطرح می‌کند.^۹

بسط این مفاهیم در حوزه ادبیات شهرسازی نیز (که از حدود ۴۰ سال پیش آغاز شده) در سال‌های اخیر نیز به رهیافت‌های نوینی انجامیده است. دیوید هاروی، جغرافی‌دان مارکسیست را شاید بتوان از نخستین کسانی دانست که در سال ۱۹۷۳ در کتاب *عدالت اجتماعی و شهر* به توزیع فضایی «درآمد» (در تعریفی کلی «هر چیزی که قابل توزیع است» را درآمد می‌نامد) پرداخته است و سعی در تعریف ویژگی‌های یک توزیع عادلانه در مقیاس سرزمینی و منطقه‌ای دارد.^{۱۰} ۱۰ سال پس از هاروی، جی. اچ. پیری تلاش کرد تا امکان شکل‌دهی به مفهومی از عدالت فضایی را بر اساس مفاهیم عدالت اجتماعی و عدالت اجتماعی منطقه‌ای^{۱۱} عرضه کند.^{۱۲} بعدها هوارد ژیلت، رئیس سابق جامعه تاریخ برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای آمریکا، در کتاب *میان زیبایی و عدالت: نژاد، برنامه‌ریزی و شکست سیاست شهری در واشنگتن دی‌سی*^{۱۳}، هیدر کمپل، استاد دپارتمان برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای دانشگاه شفیلد انگلستان، در مقاله‌ای تحت عنوان «به سوی عدالت در برنامه‌ریزی: یک ارزیابی تازه»^{۱۴}، پیتر مارکوس، استاد برنامه‌ریزی شهری دانشگاه کلمبیا در نیویورک، در ویرایش کتاب *در جستجوی شهر عادلانه، مباحثی درباره نظریه و عمل برنامه‌ریزی*^{۱۵}، ادوارد سوچا در کتاب *جستجوی عدالت فضایی*^{۱۶}، و سوزان

۶. رحمت‌الله صدیق سروسستانی و عقیل دغاقله، «مقایسه نگرش شهروندان معمولی و نخبگان جامعه در مورد عدالت اجتماعی»، ص ۲۵.
 ۷. جان راولز، *عدالت به مثابه انصاف: یک بازگویی*، ص ۸۴.
 ۸. حسین شکویی، *اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا: فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی*، ص ۳۳ و ۳۳.
 ۹. صدیق سروسستانی و دغاقله، همان، ص ۲۹.
 ۱۰. دیوید هاروی، *عدالت اجتماعی و شهر*، ص ۹۸ و ۹۹؛ هرچند بلافاصله این تردید را مطرح می‌کند که توزیع عادلانه جغرافیایی لزوماً به توزیع عادلانه در سطح افراد منجر نمی‌شود.
 11. territorial social justice
 ۱۲. نک:
 G.H. Pirie, "On Spatial Justice".
 ۱۳. نک:
 H. Gillette, *Between Justice & Beauty: Race, Planning, and the Failure of Urban Policy in Washington*.
 ۱۴. نک:
 H. Campbell & R. Marshall, "Towards Justice in Planning: A Reappraisal".
 ۱۵.
 P. Marcuse, et al, *Searching for the Just City: Debates in Urban Theory and Practice*.
 ۱۶. نک:
 E.W. Soja, *Seeking Spatial Justice (Globalization and Community)*.

۱۷. نک:

S.S. Fainstein, *The Just City*.
18. Soja, *ibid*, p. 47.

۱۹. داریوش یعقوبی، *درک ایرانیان از عدالت*، ص ۶۳-۶۷.

۲۰. نک: شکوهی بیدهندی، «تحولات مفهوم عدالت در جامعه هند و نمود فضایی آن».

۲۱. نک: یعقوبی *درک ایرانیان از عدالت*.

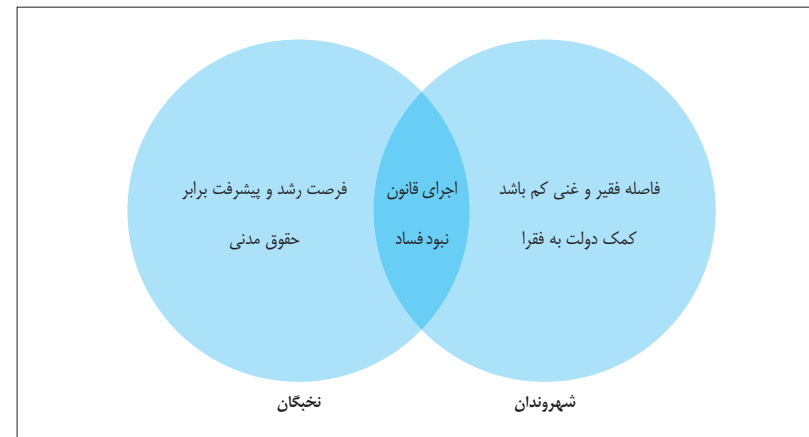
ت ۱. نمودار اشتراک و افتراق مفهوم عدالت در میان نخبگان و شهروندان، مأخذ: صدیق سروستانی و دغاقله، «مقایسه نگرش شهروندان معمولی و نخبگان جامعه در مورد عدالت اجتماعی»، ص ۳۳.

معنای تأمین حداقل‌ها برای توده‌ها» و سپس به «عدالت به معنای افزایش قابلیت‌ها» تغییر کرده است.^{۲۰}

از مجموعه این مطالعات می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که میان درک شهروندان جوامع مختلف و حتی شهروندان یک جامعه در زمان‌های مختلف تفاوت‌های زیادی در ادراک مفهوم عدالت وجود دارد. بدین منظور، برای ارزیابی معیارهای عدالت در هر جامعه ابتدا نیاز به توجه بیشتر به بررسی درک شهروندان آن جامعه از مفهوم عدالت است. در مطالعه حاضر نیز، با توجه به درک شهروندان تهرانی از عدالت و معیارها و شاخص‌هایی که با شنیدن مفهوم عدالت به ذهن شهروندان تهرانی می‌رسد، به بررسی نظام توزیع این معیارها و شاخص‌ها در شهر تهران پرداخته می‌شود. در ادامه به بررسی درک شهروندان تهرانی از عدالت پرداخته خواهد شد.

۲.۱. درک شهروندان تهرانی از عدالت

در خصوص درک شهروندان ایرانی و به‌ویژه تهرانی از عدالت دو مطالعه عمده صورت گرفته است. یکی از آن‌ها را که یعقوبی انجام داده است^{۲۱}، در مورد درک ایرانیان از عدالت است و در دیگری صدیق سروستانی و دغاقله به تفاوت ادراک شهروندان معمولی و نخبگان تهرانی در خصوص عدالت اجتماعی پرداخته‌اند. بر اساس

مطالعه یادشده، چهار عامل مورد نظر شهروندان تهرانی برای سنجش عدالت قابل تبیین هستند: (۱) کاهش فاصله فقیر و غنی، (۲) کمک دولت به فقرا، (۳) اجرای قانون، و (۴) نبود فساد. با توجه به تأکید بر درک شهروندان تهرانی از عدالت، معیارهای مستخرج از مطالعه صدیق سروستانی و دغاقله چارچوب نظری مطالعه پیش‌رو را تشکیل می‌دهند. بدین ترتیب چهار معیار فوق با عنوان معیارهای عدالت پذیرفته شده‌اند و به بررسی اثرگذاری موقعیت جغرافیایی بر وضعیت این معیارها در دو محله شهر تهران پرداخته خواهد شد (ت ۱).

علاوه بر این دو مطالعه مهم، چند پایان‌نامه نیز در خصوص درک شهروندان ایرانی از عدالت وجود دارد. به طور مثال می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد اکبر رضاپور تحت عنوان *درک عدالت در میان جوانان* اشاره کرد که در آن امید به موفقیت مالی متغیری کلیدی گفته شده است که بر روی درک عدالت تأثیر دارد. در نمونه‌ای دیگر، محمد میرسندسی در پایان‌نامه خود با عنوان *عوامل مؤثر بر درک مردم از عدالت و رابطه آن با برابری (نابرابری)*، از طریق تکمیل پرسش‌نامه و انجام آزمون‌های آماری فرضیه، چنین استنتاج می‌کند که گرایش مساوات‌طلبانه مردم در عرصه «فرصت‌ها» و «برخورد قانون با مردم» است و این گرایش در عرصه احترام اجتماعی تقریباً معادل توزیع طبیعی است و در عرصه اقتصادی به سمت عادلانه انگاشتن نابرابری تمایل دارد.

۳. چارچوب نظری و روش تحقیق

به منظور سنجش شاخص‌های مربوط به عدالت در شهر تهران، چنان‌که اشاره شد، چهار معیار کاهش فاصله فقیر و غنی، کمک دولت به فقرا، اجرای قانون، و نبود فساد با عنوان معیارهای نهایی انتخاب گردیدند. برای سنجش این معیارها چهار سؤال طراحی گردید:

۱. آیا فاصله بین اقشار فقیر و غنی در حال کم شدن است؟
۲. آیا دولت کمک‌های مؤثری به فقرا می‌کند؟

محله الهیه در محدوده کیفیت زندگی کاملاً مناسب و شهرک ولی عصر در محدوده نامناسب قرار دارد، جایگاه جغرافیایی این محلات نیز در نقشه «ت ۲» مشخص شده است.

ردیف	شاخص‌ها
۱	نرخ باسوادی
۲	نرخ اشتغال
۳	نفر در واحد مسکونی
۴	درصد مالکان واحدهای مسکونی شخصی
۵	درصد واحدهای مسکونی با آشپزخانه و حمام
۶	درصد واحدهای مسکونی با آب و برق و تلفن
۷	درصد واحدهای مسکونی با سه اتاق و بیشتر
۸	درصد کارگران ساده
۹	آلودگی هوا
۱۰	آلودگی صوتی
۱۱	دسترسی به مدارس استثنایی
۱۲	دسترسی به مهدهای کودک
۱۳	دسترسی به مدارس ابتدایی
۱۴	دسترسی به دبیرستان
۱۵	دسترسی به مدارس راهنمایی
۱۶	دسترسی به مراکز خدمات بهداشتی
۱۷	دسترسی به بیمارستان‌ها
۱۸	دسترسی به آمبولانس‌ها
۱۹	دسترسی به ایستگاه‌های آتش‌نشانی
۲۰	دسترسی به ایستگاه‌های پلیس
۲۱	دسترسی به پارک‌ها
۲۲	دسترسی به مجتمع‌های ورزشی
۲۳	دسترسی به ایستگاه‌های مترو
۲۴	نرخ باسوادی مردان بالای ۶ سال
۲۵	نرخ باسوادی زنان بالای ۶ سال
۲۶	درصد خانوارهای معمولی
۲۷	درصد واحدهای مسکونی با مساحت ۱۰۱ تا ۲۰۰ مترمربع

جدول ۱. شاخص‌های کیفیت زندگی شهر تهران، مأخذ: اطلس شهرداری تهران
<http://atlas.tehran.ir/Default.aspx?tabid=107>

۳. آیا از اجرای قانون در جامعه احساس رضایت هست؟
 ۴. آیا از نبود فساد در جامعه احساس رضایت وجود دارد؟
 همچنین علاوه بر موارد بالا، این پرسش نیز برای بررسی

وضعیت کلی عدالت در شهر تهران پرسیده شد:

۵. آیا جامعه از اجرای عدالت احساس رضایت دارد؟

برای بررسی شاخص‌های مربوط به عدالت دو محله در شهر تهران برای نمونه مطالعاتی انتخاب شدند، محله الهیه در شمال شهر تهران و در منطقه ۱ و شهرک ولی عصر نیز در جنوب تهران و در منطقه ۱۸. دلیل انتخاب دو محله یادشده این است که در بررسی‌های اولیه (که در ادامه بیشتر تشریح می‌شود) بین شمال و جنوب تهران اختلاف معناداری مشاهده شد. به بیان دیگر محلات شمال تهران از نظر امکانات، خدمات و قیمت زمین سطحی بسیار بالاتر از مناطق جنوب دارند. حال پرسش مطرح می‌شود که آیا این تفاوت شاخص‌های عینی به تفاوت معنادار ادراک عدالت منجر می‌شود؟ هدف از انتخاب این دو محله بررسی شاخص‌های عدالت در دو محله با دو کیفیت زندگی متفاوت در شهر تهران است.

برای نشان دادن تفاوت کیفیت زندگی در این دو محله، نقشه کیفیت زندگی اطلس تهران مورد استناد قرار گرفت. این نقشه بر اساس ۲۷ شاخص عینی است که تحت ۴ عامل دسترسی به خدمات و تسهیلات شهری، کیفیت قلمروی اجتماعی، کیفیت مسکن، و کیفیت محیط زیست در سال ۱۳۸۵ از سوی شهرداری تهران تهیه گردید. در ادامه این ۲۷ شاخص، که در سایت اطلس تهران قابل مشاهده هستند، در «جدول ۱» نشان داده شده است.

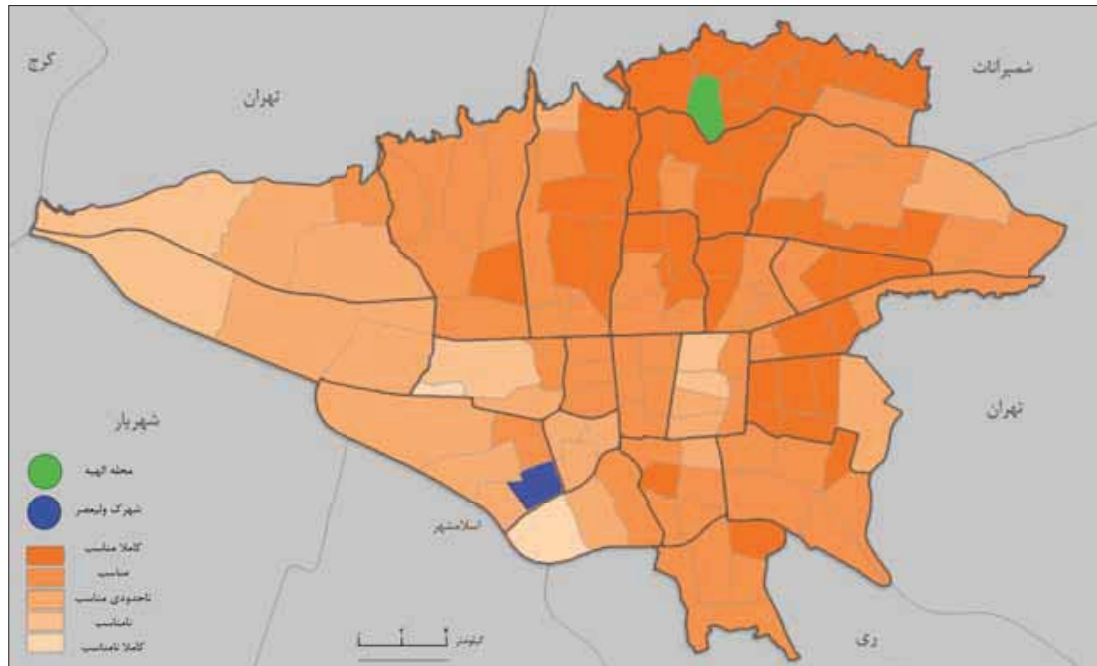
با توجه به این شاخص‌ها از تلفیق و روی هم گذاشتن ۲۷ لایه مختلف نقشه پهنه‌بندی کیفیت زندگی شهر تهران توسط شهرداری تهران در سال ۱۳۸۵ تهیه شد که بر اساس آن مناطق واقع در شمال شهر دارای کیفیت بالاتری هستند و میزان مطلوبیت کیفیت زندگی در مناطق جنوبی رو به کاهش می‌رود.

خانواده در حدود ۴ میلیون تومان (در محله الهیه ۵/۳ میلیون و در شهرک ولی عصر ۲/۷ میلیون تومان) بوده است. میانگین تعداد اعضای خانوار پرسش‌شوندگان نیز ۳/۷۵ بوده است. پرسش‌نامه تهیه‌شده شامل ۵ پرسش در خصوص ابعاد عدالت در شهر تهران بوده است که در ادامه به بررسی پاسخ‌های پرسش‌شوندگان این دو محله پرداخته خواهد شد.

۴. اثرگذاری موقعیت جغرافیایی بر وضعیت معیارهای عدالت در دو محله مورد مطالعاتی (مبتنی بر درک شهروندان این دو محله)

برای هر یک از این معیارهای پیش‌گفته سنجش عدالت در ذهن شهروندان، سؤالی در پیمایش در نظر گرفته شده است. علاوه بر این چهار سؤال، پرسش دیگری نیز وجود دارد که با

در این پژوهش برای بررسی وضعیت محلات و پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح‌شده در این تحقیق از پرسش‌نامه و برای مشخص کردن تعداد پرسش‌نامه از فرمول کوکران^{۲۲} استفاده می‌شود. جمعیت محله‌های مورد بررسی در دست نیست، اما به دلیل اینکه پس از گذر از حد مشخصی (حدود ۵۰۰۰) تعداد پرسش‌نامه‌هایی که برای کار نیاز است در فرمول کوکران ثابت می‌شود، از جمعیت مناطقی که محله‌ها در آن‌ها قرار گرفته‌اند، استفاده می‌شود. طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ جمعیت منطقه ۱ تهران ۷۰۱۳۰۳ نفر و جمعیت منطقه ۱۸ برابر ۴۱۹۸۸۲ نفر است. درنهایت با خطای ۱۰٪ تعداد ۱۰۰ پرسش‌نامه برای هر محله (درمجموع ۲۰۰ پرسش‌نامه) برای بررسی وضعیت محله تکمیل گردید. از مجموع پاسخ‌دهندگان، ۵۵/۵٪ مرد و ۴۴/۵٪ درد زن بودند. سن متوسط پرسش‌شوندگان ۳۲/۵ سال بوده و متوسط هزینه

۲۲. فرمول کوکران:

$$n = \frac{z^2 pq}{d^2} \left[1 + \frac{1}{N} \left(\frac{z^2 pq}{d^2} - 1 \right) \right]$$

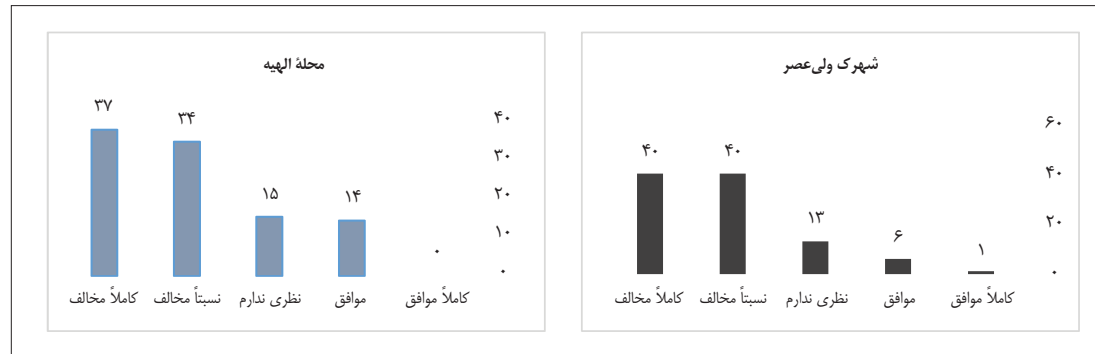
ت ۲. جایگاه شهرک ولیعصر و محله الهیه در نقشه کیفیت زندگی تهران، ماخذ: اطلس شهرداری تهران (<http://atlas.tehran.ir/Default.aspx?tabid=117>)

میان فقیر و غنی در شهر تهران را زیاد دانسته‌اند. در «ت ۳» نحوه پاسخ‌دهی ساکنان دو محله با یکدیگر مقایسه شده است. شهروندان ساکن محله الهیه با (میانگین ۰٫۸۶) نسبت به شهروندان ساکن شهرک ولی‌عصر با (میانگین ۱٫۰۴) از فاصله بین فقیر و غنی رضایت کمتری داشتند.

ب) کمک دولت به فقرا: در پاسخ به پرسش «احساس می‌کنم دولت کمک‌های مؤثری به فقرا جامعه دارد» بیشتر پاسخ‌ها در دو محله نزدیک به نسبتاً مخالف (۲) و کاملاً مخالف (۱) بوده‌اند. میانگین پاسخ‌ها به این سؤال نسبت به سؤالات دیگر وضعیت بدتری را نشان می‌دهد. مقادیر آن در محله الهیه با میانگین ۰٫۲۵ و در شهرک ولی‌عصر با میانگین ۰٫۵۵ گزارش شده است. در «ت ۴» نمودار نحوه پاسخ‌گویی به این پرسش نشان داده شده است.

عنوان پرسش آزمون^{۳۳}، ارزیابی کلی پرسش‌شوندگان از وضعیت عدالت در شهر تهران را نشان می‌دهد. همه این پنج پرسش در طیف پنج گزینه‌ای لیکرت و با پنج پاسخ «کاملاً موافق» (۴ امتیاز)، «نسبتاً موافق» (۳ امتیاز)، «نظری ندارم» (۲ امتیاز)، «نسبتاً مخالف» (۱ امتیاز) و «کاملاً مخالف» (۰ امتیاز) تعریف شده‌اند. در ادامه، به تفکیک به تحلیل نتایج حاصل از این سؤالات اشاره می‌شود.

الف) کاهش فاصله فقیر و غنی: در پاسخ به پرسش «احساس می‌کنم فاصله بین اقشار فقیر و غنی در جامعه در حال کم شدن است» در دو محله، میانگین پاسخ‌ها بین گزینه ۲ (نسبتاً مخالف) تا گزینه ۱ (کاملاً مخالف) بوده است؛ به بیان دیگر، شهروندان هر دو محله الهیه و شهرک ولی‌عصر میزان فاصله

23. Check Question

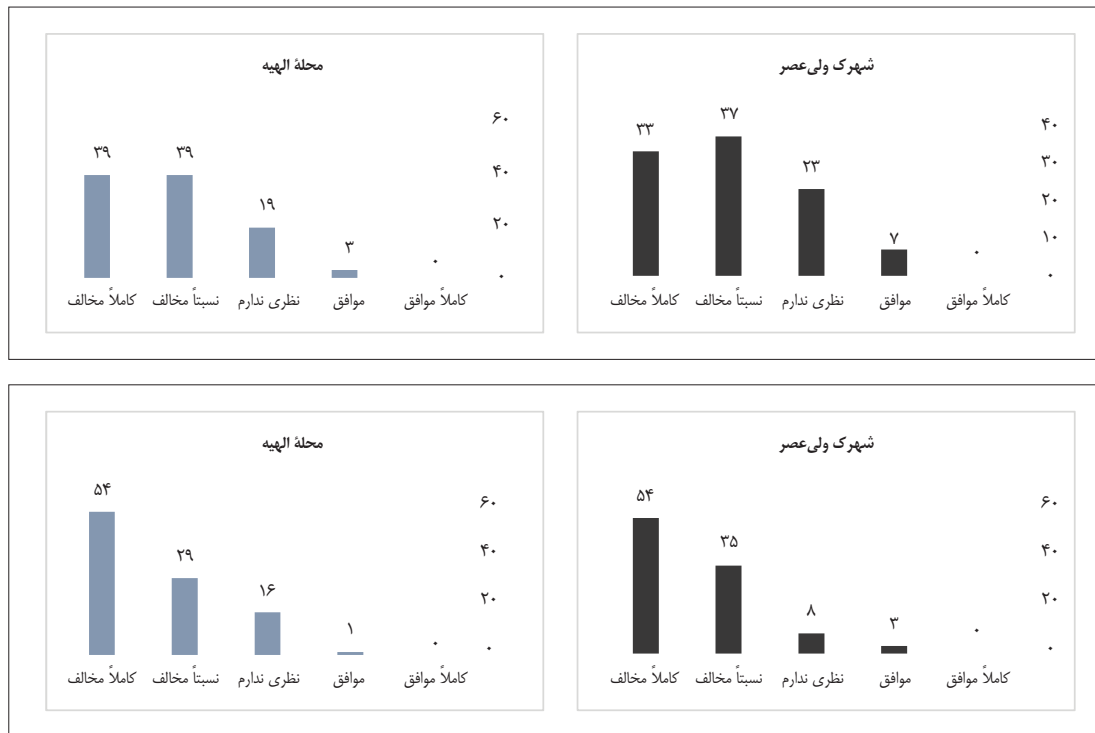
ت ۳ (بالا). ادراک شهروندان از کاهش فاصله فقیر و غنی در شهر تهران، تدوین و تنظیم: نگارندگان.

ت ۴ (پایین). نمودار ادراک شهروندان از کمک دولت به فقرا در شهر تهران، تدوین و تنظیم: نگارندگان.

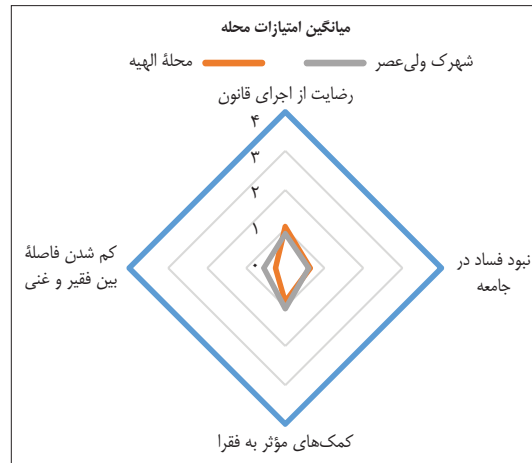
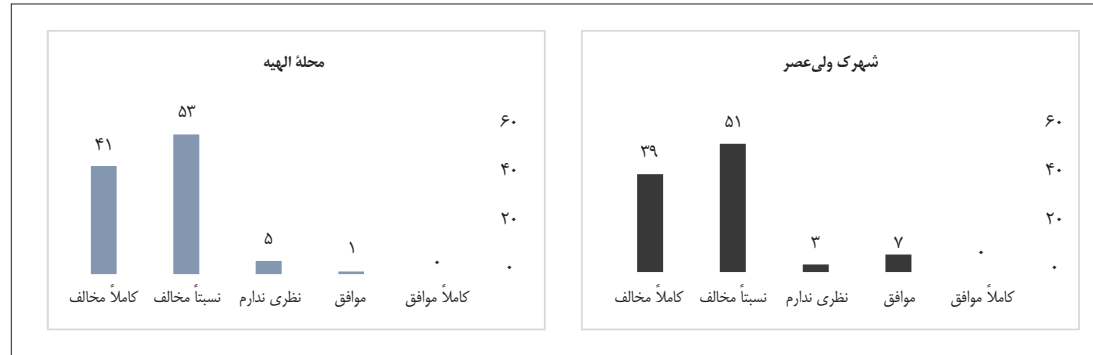

جالب است که در پاسخ به این گویه نیز نارضایتی ساکنان محله الهیه از عملکرد دستگاه‌های دولتی بیشتر است. (پ) **اجرای قانون:** پرسش مربوط به معیار اجرای قانون بدین صورت در نظر گرفته شده بود که «از میزان اجرای قانون در جامعه احساس رضایت می‌کنم». در پاسخ به این پرسش نیز، نتایج بین نسبتاً مخالف (۲) و کاملاً مخالف (۱) بوده است؛ به بیان دیگر، همه مناطق از وضعیت اجرای قانون در جامعه نارضایتی دارند. «ت ۵» نمودار مقایسه دو محله الهیه و شهرک ولی عصر نسبت به یکدیگر است. در خصوص این پرسش، اگرچه هر دو محله نارضایتی دارند، اما این نارضایتی در شهرک ولی عصر بیشتر (میانگین ۰٫۸۸) و

در محله الهیه (میانگین ۱٫۰۶) اندکی کمتر است. (ت) **نبود فساد:** در پاسخ به سؤال «از نبود فساد در جامعه راضی هستیم»، وضعیت همانند سه پرسش دیگر است. بیشتر پاسخ‌ها میان نسبتاً مخالف (۲) و کاملاً مخالف (۱) است. پاسخ شهروندان ساکن در محله الهیه دارای میانگین ۰٫۶۴ و شهرک ولی عصر نیز دارای میانگین ۰٫۶ است. در نمودار «ت ۶» وضعیت پاسخ‌دهی به این سؤال نشان داده شده است. مشاهده می‌گردد که میانگین پاسخ‌ها در دو محله نسبتاً یکسان است. این نشان‌دهنده این است که وجود فساد در جامعه از دید ساکنان شمال شهر و ساکنان جنوب شهر فرق چندانی ندارد. (ث) **پرسش آزمون:** برای بررسی صحت معیارها و انطباق

ت ۵ (بالا). نمودار ادراک شهروندان از اجرای قانون در شهر تهران، تدوین و تنظیم: نگارندگان.
ت ۶ (پایین). نمودار ادراک شهروندان از نبود فساد در شهر تهران، تدوین و تنظیم: نگارندگان.

میانگین آن‌ها با چشم‌انداز کلی شهروندان به موضوع عدالت، یک پرسش کلی با عنوان پرسش آزمون نیز در نظر گرفته شد. شهروندان تهرانی در پاسخ به سؤال «در مجموع احساس می‌کنم شرایط جامعه عادلانه (به معنی دسترسی مناسب اقشار مختلف به خدمات رفاهی، آموزشی، بهداشتی، درمانی، و امثالهم) است»، گزینه نسبتاً مخالف (۲) و کاملاً مخالف (۱) را انتخاب کرده‌اند که نشان از نارضایتی شهروندان در شمال و جنوب شهر دارد. نمودار «ت ۷» پاسخ سؤالات را در دو محله الهیه و شهرک ولی عصر نشان می‌دهد.

میانگین امتیازات در محله الهیه ۰٫۶۶ و در شهرک ولی عصر ۰٫۷۸ است؛ بنابراین، وضعیت عدالت از دید شهروندان ساکن شمال شهر نسبت به ساکنان جنوب شهر مقدار کمی نامطلوب‌تر است.

۴.۲. آزمون معناداری

برای بررسی آزمون معناداری در این پژوهش ابتدا وضعیت پارامتریک بودن و ناپارامتریک بودن داده‌ها باید مشخص شود. با توجه به آزمون کولموگروف-اسمرینوف چون مقدار معناداری داده‌ها برابر با صفر است و کمتر از ۰٫۰۵ است (جدول ۲)، داده‌ها به صورت ناپارامتریک هستند. به همین دلیل از آزمون یومن‌ویتنی استفاده می‌شود.

همان‌گونه که در «جدول ۲» مشاهده می‌گردد، آزمون

ت ۷ (بالا). نمودار ارزیابی اجمالی شهروندان از وضعیت عدالت در شهر تهران، تدوین و تنظیم: نگارندگان.

ت ۸ (پایین). نمودار میانگین امتیازات دو محله در ۴ شاخص عدالت، تدوین و تنظیم: نگارندگان.

۴.۱. میانگین امتیازات محله

میانگین امتیازات چهار معیار کاهش فاصله فقیر و غنی، کمک دولت به فقرا، اجرای قانون، و نبود فساد در دو محله نزدیک به هم بوده است (ت ۸).

تغییرات نمودار، بازه بین ۰٫۲۵ تا ۱٫۰۶ را نشان می‌دهد که بیانگر نبود رضایت شهروندان تهرانی (در دو محله بررسی‌شده) از معیارهای عدالت در شهر تهران است.

کولموگروف-اسمیرنوف برای شاخص‌های بالا معنادار نیست ($p=0$) و بنابراین معیارهای عدالت دارای توزیع غیرنرمال هستند و در اینجا باید از آزمون یومن‌ویتنی برای مقایسه میانگین شاخص‌های چهار محله با پرسش آزمون استفاده کرد. در آزمون یومن‌ویتنی H_0 و H_1 برابر است با:
 H_0 تفاوت معناداری بین دو گروه وجود ندارد.
 H_1 تفاوت معناداری بین دو گروه وجود دارد.

برای بررسی وضعیت معیارها نسبت به هم در داخل یک محله از آمار توصیفی و برای مقایسه معیارها نسبت به هم در داخل دو محله از آزمون یومن‌ویتنی استفاده می‌شود. سؤالاتی که برای بررسی این وضعیت مطرح شدند عبارتند از:

۱. آیا بین میانگین ۴ معیار و احساس کلی عدالت در محله الهیه تفاوت معناداری هست؟

۲. آیا بین میانگین ۴ معیار و احساس کلی عدالت در شهرک ولی‌عصر تفاوت معناداری هست؟

۳. آیا بین احساس کلی عدالت در محله الهیه و احساس کلی عدالت در شهرک ولی‌عصر تفاوت معناداری هست؟

۴. آیا بین میانگین ۴ معیار در محله الهیه و میانگین ۴ معیار در شهرک ولی‌عصر تفاوت معناداری هست؟

سؤال اول و دوم مبتنی بر آمار توصیفی است و در سؤال سوم و چهارم از آزمون یومن‌ویتنی استفاده می‌شود.

برای بررسی میانگین ۴ معیار و احساس عدالت در محله الهیه (سؤال ۱) از آمار توصیفی استفاده می‌شود. برای مقایسه

جدول ۲ (راست). آزمون کولموگروف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن معیارهای عدالت، بررسی و تدوین: نگارندگان.

جدول ۳ (میان). مقایسه میانگین ۴ معیار عدالت و احساس عدالت در محله الهیه، بررسی و تدوین: نگارندگان.

جدول ۴ (چپ). مقایسه میانگین ۴ معیار عدالت و احساس عدالت در شهرک ولی‌عصر، بررسی و تدوین: نگارندگان.

این دو آمار به «جدول ۳» رجوع می‌شود. با توجه به این جدول اختلاف معناداری بین میانگین چهار معیار و احساس عدالت در محله الهیه وجود ندارد.

برای بررسی میانگین ۴ معیار و احساس عدالت در شهرک ولی‌عصر (سؤال ۲) از آمار توصیفی استفاده می‌شود. برای مقایسه این دو آمار به «جدول ۴» رجوع می‌شود. با توجه به این جدول اختلاف معناداری بین میانگین چهار معیار و احساس عدالت در شهرک ولی‌عصر وجود ندارد.

این دو سؤال (اول و دوم) نشان می‌دهد که چهار معیار مطرح‌شده در خصوص ادراک عدالت (کاهش فاصله فقیر و غنی، کمک دولت به فقرا، نبود فساد، رضایت اجرای قانون) به درستی منطبق بر احساس کلان شهروندان از عدالت هستند؛ به بیان دیگر این سؤالات چارچوب تحقیق که مبتنی بر مطالعات صدیق سروسناتی و دغاقله (۱۳۸۷) تعریف شده بود را تأیید می‌کند.

برای بررسی معناداری تفاوت احساس عدالت در محله الهیه و شهرک ولی‌عصر (سؤال ۳) از آزمون یومن‌ویتنی استفاده می‌شود (جدول ۵).

سطح معناداری آزمون بیشتر از ۰/۰۵ (۰/۵۳۲) است. با این آزمون فرض صفر رد نمی‌شود، درواقع اختلاف معناداری در خصوص عدالت در محله الهیه و شهرک ولی‌عصر نیست.

برای بررسی معناداری میانگین ۴ معیار عدالت در محله الهیه و شهرک ولی‌عصر (سؤال ۴) از آزمون یومن‌ویتنی استفاده می‌شود (جدول ۶).

سؤال آزمون	میانگین چهار سؤال	معیار / آمار توصیفی
۱۰۰	۱۰۰	تعداد
۱/۷۸	۱/۷۷	میانگین
۲	۱/۷۵	میانه
۰/۸۱۱	۰/۵۲۹	انحراف معیار
۰/۶۵۸	۰/۲۷۹	واریانس

سؤال آزمون	میانگین چهار سؤال	معیار / آمار توصیفی
۱۰۰	۱۰۰	تعداد
۱/۶۶	۱/۷۳	میانگین
۲	۱/۷۵	میانه
۰/۶۲۳	۰/۴۸۳	انحراف معیار
۰/۳۸۸	۰/۲۳۴	واریانس

متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون آماری	p
کاهش فاصله فقیر و غنی	۱/۴۱۵	۰/۶۸۱۹	۰/۳۹۴	۰
کمک دولت به فقرا	۱/۹۴	۰/۸۶۶۱	۰/۲۲۱	۰
اجرای قانون	۱/۹۷	۰/۹۸۶۹	۰/۲۴۳	۰
نبود فساد	۱/۶۸	۰/۸۷۲۵	۰/۳۰۷	۰
احساس عدالت	۱/۷۲	۰/۷۲۴۰	۰/۲۶۹	۰

به مهاجرت گسترده از روستاها و مناطق کمتر برخوردار به تهران افزایش چشمگیری داشته است. بسیاری از این مهاجران نیز معمولاً در ابتدا توان مالی کافی برای خرید یا اجاره مسکن در مناطق مرفه‌نشین تهران ندارند و در نتیجه، با توجه به بضاعت مالی خود، خانه‌هایی را در محلات جنوبی (نظیر شهرک ولی‌عصر) تهیه می‌کنند. بسیاری از این افراد اقوام و بستگانی در روستاها و شهرهای مبدأ دارند که عمده وابستگی‌ها و در نتیجه مرجع مقایسه ذهنی آن‌ها همان‌ها می‌شود. علی‌مدنی‌پور به نمونه‌هایی از چنین خانوارهایی اشاره می‌کند. مثال او روایتگر زنی است که در محله قرچک (جنوب تهران) سکونت دارد. وی در گذشته در یک روستا در استان کردستان زندگی می‌کرده، اما به دلیل شرایط نامناسب زندگی با همسرش به تهران کوچ کرده است. با وجود اینکه همسر خود را در تهران از دست داده و برای تأمین هزینه زندگی فرزندانش مجبور بوده سال‌های متعددی را به کارگری در خانه مردم بپردازد، از حضور در اینجا رضایت داشته است؛ زیرا در محل زندگی قبلی خود وجود همین امکانات نیز برای او مقدور نبوده است.^{۲۴}

۲۴. علی‌مدنی‌پور، تهران، ظهور یک کلان‌شهر، ص ۲۴۴-۲۴۵.
 ۲۵. رضا خیرالدین، «پویشی در ترجمان فضایی-کالبدی مفهوم اسلامی عدالت با تحلیل کارنوگرافیک تعادل فضایی در نواحی ۱۱۲ گانه کلان‌شهر تهران»، ص ۵۴.

جدول ۵ (راست). مقایسه معیار احساس عدالت در محله الهیه و شهرک ولی‌عصر، بررسی و تدوین: نگارندگان.

جدول ۶ (چپ). مقایسه ۴ معیار عدالت در محله الهیه و شهرک ولی‌عصر، بررسی و تدوین: نگارندگان.

مقایسه محله الهیه با شهرک ولی‌عصر	میانگین معیار عدالت	مقایسه محله الهیه با شهرک ولی‌عصر	احساس عدالت
یو من ویتنی	۴۹۴۰	یو من ویتنی	۴۷۷۲
ویلکاکسن	۹۹۹۰	ویلکاکسن	۹۸۲۲
مقدار Z	-۰٫۱۴۸	مقدار Z	-۰٫۶۲۵
سطح معناداری آزمون	۰٫۸۸۲	سطح معناداری آزمون	۰٫۵۳۲

سطح معناداری آزمون بیشتر از ۰٫۰۵ (۰٫۸۸۲) است. با این آزمون فرض صفر رد نمی‌شود، در واقع اختلاف معناداری در خصوص عدالت در محله الهیه و شهرک ولی‌عصر وجود ندارد.

۵. تحلیل

آن‌گونه که در مقاله تشریح شد، میان ادراک شهروندان محله «مرفه‌نشین» الهیه در شمال تهران و محله «کم‌برخوردار» شهرک ولی‌عصر در جنوب تهران تفاوت معناداری نیست (جدول‌های ۵ و ۶)، این در حالی است که از نظر شاخص‌های عینی محله الهیه جزو محلات کاملاً مناسب و محله شهرک ولی‌عصر جزو محلات نامناسب دسته‌بندی شده‌اند (ت ۲). در نتیجه می‌توان گفت افراد مرفه بیشتر از افراد محروم احساس رضایت از عدالت در تهران ندارند؛ بلکه حتی در برخی معیارها، نظیر «کاهش فاصله فقیر و غنی» و «کمک دولت به فقرا» و «نبود فساد»، ساکنان شهرک ولی‌عصر اندکی بیشتر از ساکنان محله الهیه رضایت داشتند (ت ۳ و ۴ و ۶). این در حالی است که در هر دو محله در مجموع احساس عدالت بسیار پایین است. در خصوص اینکه چرا افراد مرفه بیشتر احساس عدالت ندارند (و حتی کمی ناراضی‌تر هستند) احتمالات مختلفی را می‌توان مطرح کرد. یک احتمال این است که افزایش رفاه سطح توقع افراد را به صورت فزاینده‌ای بالاتر می‌برد و در نتیجه هرچقدر رفاه بالاتر رود، رضایت کاهش یافته است. احتمال دوم این است که در محلات کمتر برخوردار افراد وضعیت خود را با مناطق پایین‌تر یا روستاها و شهرهای کوچک‌تر (که احتمالاً از آنجا به تهران مهاجرت کرده‌اند) مقایسه می‌کنند. این در حالی است که ساکنان محله الهیه (و احتمالاً سایر مناطق مرفه‌نشین تهران) ممکن است معیشت و سطح خدمات در دسترس خود را با شهرهای کشورهای دیگر جهان (کشورهای توسعه‌یافته) مقایسه کنند. این احتمال با توجه به دو واقعیت دیگر تقویت می‌شود، نخست اینکه جمعیت تهران در دهه‌های اخیر با توجه

سال را در خارج از ایران سپری می‌کنند یا بستگان و دوستانی را در کشورهای اروپایی، امریکای شمالی، و یا استرالیا دارند که خود را با ایشان مقایسه می‌کنند. علی مدنی‌پور در کتاب تهران، ظهور یک کلان‌شهر مثالی در این خصوص می‌زند. او به پیرمردی ثروتمند در محله الهیه اشاره می‌کند که با وجود وضع مالی مناسب شرایط خود را مطلوب نمی‌داند و با مقایسه زندگی خود با فرزندان، که در کالیفرنیا امریکا زندگی می‌کنند، از وضعیت خود چندان احساس رضایت نمی‌کند.^{۲۶}

احتمال سوم این است که با توجه به حاکمیت نظام جمهوری اسلامی در ایران، ممکن از نظر برخی افراد که گرایش‌های مذهبی بیشتری دارند، اعلام نارضایتی از مواردی چون اجرای قانون یا کمک دولت، به مثابه نقد حاکمیت اسلامی تلقی گردد و در نتیجه به راحتی به خود اجازه نمی‌دهند (حتی در ذهن خود) که از وضعیت شاخص‌های عدالت ناراضی باشند. در نتیجه در مناطقی که طبقه مذهبی بیشتری وجود دارد، احتمالاً رضایت از وضعیت عدالت ممکن است بیشتر باشد. گرچه در مقاله حاضر امکان مقایسه قیود و اعتقادات مذهبی بین دو محله الهیه و شهرک ولی عصر نبود، اما به صورت سطحی و بر مبنای مشاهدات اولیه نگارندگان (دست کم مبتنی بر نوع پوشش زنان یا میزان حضور افراد در مسجد برای ادای نماز جماعت) می‌توان تصور کرد که در محله شهرک ولی عصر گرایش‌های مذهبی تا حدودی پررنگ‌تر از الهیه است. این رضایت نسبی و عدم نارضایتی ممکن است با نگاه‌های قضا و قدری توجیه گردد. هرچند این احتمال نیازمند بررسی بیشتر است، اما در اینجا برای هدایت تحقیق‌های آتی طرح شده است.

آخرین احتمال، که به نظر نگارندگان می‌رسد، این است که با توجه به نظام نامناسب توزیع منابع در سطح جامعه، کسانی که به درآمد بیشتری رسیده‌اند، لزوماً مسیرهای مناسب و تدریجی رشد را طی نکرده‌اند، بنابراین لذت کافی را از آنچه در اختیار دارند نمی‌برند. انواع مشکلات خانوادگی و چالش‌های دیگری که

در میان مرفهان تهران بیشتر است، از نظر باورهای دینی ممکن است به خاطر داشتن برخی درآمدها تعبیر شود. هرکدام از این احتمالات نیازمند بررسی‌های بیشتر و تعیین فرضیات دقیق‌تر هستند که پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی دنبال شود.

۶. نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

آن‌گونه که شرح آن رفت، عدالت در مکاتب مختلف فلسفی، دینی، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی با تعابیر مختلفی همراه بوده است. به همین دلیل، ادراک جوامع مختلف از این مفهوم با تفاوت‌های زیادی همراه بوده است. بر اساس برداشت‌های انجام‌شده از شهروندان شهر تهران، ادراک ایشان از عدالت بر اساس چهار معیار (۱) کاهش فاصله فقیر و غنی، (۲) کمک دولت به فقرا، (۳) اجرای قانون، و (۴) نبود فساد صورت می‌پذیرد. در مطالعه حاضر تلاش شد تا نظام توزیع نظام جغرافیایی متفاوت در شهر تهران تبیین شود.

به منظور ارزیابی نظام جغرافیایی متفاوت این معیارها در شهر تهران، از شهروندان تهرانی ساکن در دو محله الهیه (شمال شهر) و شهرک ولی عصر (جنوب شهر) پیمایش میدانی صورت گرفت. برای هر یک از این معیارها پرسشی در نظر گرفته شده بود. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که رضایت از هر چهار معیار در هر دو محله پایین‌تر از حد متوسط است؛ به بیان دیگر، شهروندان هیچ‌یک از این دو محله قائل به تحقق هیچ یک از ابعاد عدالت نبوده‌اند. علاوه بر این چهار پرسش، با پرسش دیگری نیز تلقی کلی شهروندان از عدالت بررسی شد که در خصوص این پرسش نیز نتیجه مشابه چهار معیار فوق بود؛ بنابراین، مطالعه حاضر با تأیید فرضیه تحقیق نشان می‌دهد که ادارک عدالت در شهر تهران با نارضایتی مواجه است. جالب است که این نارضایتی در همه مناطق شمال و جنوب شهر قابل مشاهده است و تفاوت معناداری میان محله الهیه و شهرک ولی عصر نیست. به دیگر سخن، شهروندان تهرانی، تهران را شهری ناعادلانه می‌دانند.

منابع و مأخذ

- خیرالدین، رضا. «پویشی در ترجمان فضایی- کالبدی مفهوم اسلامی عدالت با تحلیل کارتوگرافیک تعادل فضایی در نواحی ۱۱۲ گانه کلان‌شهر تهران»، در *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۱ (زمستان ۱۳۹۲)، ص ۴۳-۵۸.
- راولز، جان. *عدالت به مثابه انصاف؛ یک بازگویی*، ترجمه عرفان ثابتی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۵.
- رضاپور، اکبر. *درک عدالت در میان جوانان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۷۵.
- شکوهی بیدهنی، محمدصالح. «تحولات مفهوم عدالت در جامعه هند و نمود فضایی آن»، در *فصلنامه هنر و تمدن شرق*، دوره دوم، ش ۶ (زمستان ۱۳۹۳)، ص ۳۰-۴۱.
- شکویی، حسین. *اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا: فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی*، ج ۲، تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، ۱۳۸۵.
- شهرداری تهران، *اطلس کلان‌شهر تهران*، تاریخ دسترسی ۱۳۹۷/۰۸/۲۰، www.atlas.tehran.ir
- صدیق سروسنتانی، رحمت‌الله و عقیل دغاقله. «مقایسه نگرش شهروندان معمولی و نخبگان جامعه در مورد عدالت اجتماعی»، در *نامه علوم اجتماعی*، ش ۳۴ (پاییز ۱۳۸۷)، ص ۲۳-۴۷.
- Campbell, Heather & Robert Marshall. "Towards Justice in Planning: A Reappraisal", in *European Planning Studies*, 14:2 (2006), pp. 239-252.
- Fainstein, Susan S. *The Just City*, New York: Cornell University Press, 2010.
- Gillette, Howard. *Between Justice & Beauty: Race, Planning, and the Failure of Urban Policy in Washington, D.C.*, University of Pennsylvania Press, 1995.
- Marcuse, Peter, et al. *Searching for the Just City: Debates in Urban Theory and Practice*, Routledge, 2009.
- Pirie, G.H. "On Spatial Justice", in *Environment and Planning*, Vol. 15(4) (1983), pp. 465-473.
- Soja, Edward W. *Seeking Spatial Justice (Globalization and Community)*, University of Minnesota Press, 2010.
- طیبیان، منوچهر و محمدصالح شکوهی و پارسا ارباب. *سنجش عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوب بخت*، طرح پژوهشی، پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
- مدنی‌پور، علی. *تهران، ظهور یک کلان‌شهر*، ترجمه حمید زرآزوند، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۸۱.
- میرسندسی، محمد. *عوامل مؤثر بر درک مردم از عدالت و رابطه آن با برابری (نابرابری)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵.
- نهاد تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران. *طرح راهبردی- ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع تهران)*، تهران: شورای عالی شهرسازی و معماری، ۱۳۸۶.
- هاروی، دیوید. *عدالت اجتماعی و شهر*، ترجمه فرخ حسامیان و دیگران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران)، ۱۳۷۶.
- هورکاد، برنارد. *تهران البرز*، ترجمه سیروس سهامی، مشهد: انتشارات تحقق، ۱۳۸۸.
- یعقوبی، داریوش. *درک ایرانیان از عدالت*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۸۸.